

B 59880

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus VIII.

Fasciculus 5.

HORVÁTH RÓBERT

**Megemlékezés az első népeségtudományi mű
megjelenésének 200 éves évfordulójáról:
Süssmilch „Isteni Rend”-jéről**

SZEGED

1961

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, LÁSZLÓ BUZA, RÓBERT HORVÁTH,
ISTVÁN KOVÁCS, JÁNOS MARTONYI

Edit

Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000920143

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, BUZA LÁSZLÓ, HORVÁTH RÓBERT,
KOVÁCS ISTVÁN, MARTONYI JÁNOS

Kiadja

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 50.)

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

Felelős kiadó: Kovács István

Megjelent 500 példányban

Szegedi Nyomda V. 61-2998

B

59880

I.

A statisztikai tudomány kialakulásában, abban a bonyolult folyamatban, mely a leíró statisztikai irány, a politikai aritmetika, a valószínűségszámítás és a hivatalos statisztikai szolgálat gyakorlatából elvezetett a modern, mai értelemben vett statisztikai tudományig,¹ hatalmas mérföldkő Johann Peter Süßmilch »Isteni rend« c. munkájának megjelenése 1741-ben, illetőleg 1761-ben.² Ha ugyanis ennek a mai értelemben vett statisztikai tudománynak szorosabb kezdeteit az 1660-as évektől kezdve, vagyis a Conring-féle régebbi leíró statisztikai iránytól és a Graunt és Petty által fémjelzett politikai aritmetikai iránytól számítjuk, mindössze 80, illetve 100 év választja el e nagy jelentőségű munkát az említett úttörő irányok felmerülésétől. A 220., illetve 200. évforduló tehát annyit jelent, hogy — amennyiben a kibővített második kiadást vesszük alapul — a modern statisztikai tudomány fennállásának 300 éves korszakából Süßmilch műve az első évszázad tapasztalatainak, vagy legalábbis azok egy részének rendszerezését, összefogását s az új tudomány első önálló formában való megjelenését képviseli.

Tekintettel azokra az erőfeszítésekre és törekvésekre, melyeket a szocialista statisztikai tudomány a múlt örökségének helyes értelmezése céljából napjainkban végez, tudománytörténeti irodalmunk feladatai között fontos helyet foglal el Süßmilch művének a szocialista statisztika szemszögéből való értékelése, illetve újraértékelése, melynek az említett kettős évforduló még különös időszerűséget is ad. Az alábbiakban éppen ezért megpróbáljuk első megközelítésben felvázolni nemcsak Süßmilch életművének főbb adatait és jellegzetességeit, de azokat a tudományos problémákat is, melyeket annak értékelése a vázolt tudományos s egyben világnézeti alapokon is felvet. Tanulmányunk első megközelítés jellegéből folyik, hogy az alábbi vázlat nem lép fel a teljesség igényével, — csupán a legfontosabb kérdésekre és azokra is csak egy megemlékezés terjedelme által megszabott keretben tér ki.

¹ A »modern« statisztikai tudomány fogalmát itt a Marx által használt értelemben használjuk, vagyis úgy, ahogy Marx modern, azaz kapitalista közgazdasági tudományról beszél. Vö. Marx: A tőke, III. köt., 1951., 380. o. — A statisztikai tudomány kialakulásának folyamatát a legújabb irodalom feldolgozása alapján lásd: Statisztika, I. félév, Budapest, 1960. Szerk.: Theiss Ede, dr. Horváth Róbert: XIII. fejezet: A statisztikai tudomány története, 241. és köv. o.

² J. P. Süßmilch: Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, Tod, und Fortpflanzung dasselben erwiesen, Berlin, 1741., — és Ua.: Die göttliche Ordnung, stb. Berlin, 1761—62.

II.

Fejtegetéseinket azzal a kézenfekvő megállapítással kívánjuk kezdeni — mely már gyakran elhangzott a szakirodalomban —, hogy Süßmilch személyéről nagyon keveset tud a statisztika és a társadalomtudomány.³ Noha Süßmilch az ún. egykönnyű emberek közé tartozott, miután többi munkái többnyire lényegesen jelentéktelenebbek voltak és terjedelmüknél fogva sem közéletetették meg egy könyv méreteit, ez az egy mű mégis teljesen túlnőtt a szerző személyén és szinte háttérbe szorította azt. Az első probléma tehát mindjárt a szerző és a mű viszonyának körülhatárolásából adódik.

Süßmilch 1707. szeptember 3-án Berlinben született polgári jogászcsalád gyermekeként és gyermekkoráról, családi viszonyairól semmi közelebbit nem tudunk. A gyér életrajzi adatok szerint annyi mégis megállapítható, hogy családja jogi pályára szánta és 1727-ben a hallei egyetem jogi karára iratkozott be, majd Jénában folytatta jogi tanulmányait. Innen azonban csakhamar elhódította őt az orvostudomány, majd később a teológia. E három karon folytatott tanulmányokból — úgy tűnik — Süßmilch csak a legutóbbit fejezte be és végül is az evangélikus lelkészi pályát választotta hivatásául. A nagy műből meríthető adatok arra is utalnak, hogy a lelkészi pályát vidéken kezdte meg, méghozzá egyes életrajzi kutatások szerint a Mittelmarkban található Ezien nevű helységben. Még ezt megelőzően azonban bizonyos ideig házitánítóként is működött egy tábornoki család gyermekei mellett és 1741 körül — valószínűleg ennek a kapcsolatnak segítségével — táborigazgató tiszteletét töltötte be az akkori porosz hadseregben. A vidéki lelkészi szolgálat, melyet említettünk, mindenesetre csak nagyon rövid ideig tarthatott, mert időben a nagy mű első kiadásának 1741-es dátuma utáni időre esett, viszont Süßmilch 1742-ben már véglegesen Berlinben telepedett le. Ebben az évben nevezte ki II. Frigyes professzá Cölln an der Spree-ben és egyidejűleg a berlini Peterskirche lelkészévé konszisztórium tanácsosi minőségben. Az ezt követő években Süßmilch csakhamar a Porosz Tudományos Akadémia tagja lett és élénk tudományos tevékenységet fejtett ki. Mint nagyhírű tudós, és az udvarhoz is kitűnő kapcsolatokkal rendelkező személyiség halt meg 1767. március 22-én.

A Süßmilch műveiről készült egyetlen összefoglaló bibliográfia tanúsága szerint⁴, — mely még a múlt század végéről datálódik —, Süßmilch már korán érdeklődést mutatott a tudományos problémák iránt. Az angol Royal Statistical Society tulajdonában őrznek többek között egy kéziratot, mely eddigi ismereteink szerint Süßmilch első tudományos munkája.⁵ Ezt 25 éves korában, 1732-ben írta. Ez a mű egy a fizikai testek kohéziójáról és vonzásáról

³ Az erre vonatkozó adatokat legutóbb Meitzel állította össze: »Süßmilch, Johann Peter« címszó alatt a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 4. teljesen átdolgozott kiadása alapján, Band VII, Jena, 1926., 1172 és köv. o.

⁴ W. F. Willcox és F. S. Crum: *A trial bibliography of the writings of Johann Peter Süßmilch, 1707—1767*, Quarterly Publications of the American Statistical Association, 1897., September, 310. és köv. o.

⁵ Vö. J. Bonar: *Theories of Population from Raleigh to Arthur Young*, New York, 1931, 159. o., hivatkozással arra, hogy e művet U. Yule mutatta be először a Royal Statistical Society-ban, 1929-ben Londonban. Megjegyzendő, hogy ez a mű a (4) alatt hivatkozott bibliográfiában mint nyomtatott munka van felvéve, id. helyen, 311. o.

szóló értekezés vázlata,⁶ melyben Süssmilch sűrűn hivatkozik a kor egyik kiváló holland polihisztor filozófusának, s'Gravesande-nak természettudományi vonatkozású cikkeire és megállapításaira is. Második munkája azonban már a nagy mű első változata volt, vagyis az 1741-es első kiadás, Berlinben, a következő világhírűvé vált címmel: »Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, Tod, und Fortpflanzung dasselben erwiesen«, azaz: Az emberi nem változásaiban, a születésben, halálzásban és szaporodásban mutatkozó Isteni rend. Ez az első kiadás nagyon csekély példányszámban jelenhetett meg, miután alig rendelkezünk belőle néhány darabbal világviszonylatban. Valószínűleg ez vezetett a mű utánnyomásához a következő évben, változatlan tartalommal, de némileg megváltozott címmel: »Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, das ist, gründlicher Beweiss der göttlichen Vorsehung und Vorsorge für das menschliche Geschlecht, etc.« Ezt az utánnyomást, melynek kiadója az első kiadás kiadójával, J. C. Spener-rel szemben D. A. Gohls volt, egyes tantörténészek nem jogosított kiadásnak tartják, melyet a mű hírneve és kapós volta hozott létre.⁷

Az első kiadás sikere — úgy tűnik — Süssmilchet nagy tudományos aktivitásra sarkallta, ami az első kiadás 20 évig tartó teljes átdolgozását eredményezte. E 20 év fő termésének ugyanis elsősorban a tökéletesen átdolgozott és terjedelmében is több mint kétszeresére növelt nagy mű második kiadását kell tekintenünk, nem pedig azoknak a kisebb tudományos munkáknak és nagyszámú prédikációknak a publikálását, amelyek ezt az időszakot kitöltötték. Kétségtelen ugyan, hogy az ezen idősakra eső publikált tudományos munkák között is volt egy-kettő, amelynek anyaga a nagy mű teljesen átdolgozott kiadását is gazdagította. Ezek között kell elsősorban említenem Süssmilchnek Johann von Justi, a híres kameralista közigazdász támadásaival kapcsolatos vitairatát az »Isteni rend« védelmében,⁸ valamint egy-két olyan kisebb dolgozatot, amelyek Berlin és más nagy városok népességének szaporodásával vagy a Poroszországban pusztító nagy járványokkal voltak kapcsolatosak.⁹ Találhatók továbbá Süssmilch ismert kéziratai között is olyanok, melyek anyaga szintén vonatkozásban van a nagy mű anyagával, így elsősorban a halálozás törvényszerűségével, valamint a poroszországi járványos és háborús halálozás okozta népességi veszteségekkel foglalkozó kéziratok.¹⁰ A főmű azonban toronyként magaslik ki e kisebb munkák közül.

⁶ Süssmilch: *Dissertatio de cohaesione et attractione corporum*, Jenae, 1732., Lit. Ritterianis, 4to, 39. o.

⁷ Vö. V. John: *Geschichte der Statistik*, I. Teil, Von dem Ursprung der Statistik bis auf Quetelet (1835), Stuttgart, 1884. 242. o. (1) jegyzet.

⁸ Süssmilch: *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, besonders im Tode durch einige neue Beweissthümer bestätigt, und gegen des Kgl. Gross-Britanischen Berg-Raths Herrn von Justis Erinnerungen und Muthmassungen in zweien Send-Schrieben an selbigen gerichtet*, Berlin, 1756.

⁹ Süssmilch: *Schnelles Wachstum und Erbauung der könglichen Residenzstadt Berlin: In zweien Abhandlungen erwiesen*, Berlin, 1752., — ua.: *Essai sur le nombre des Habitans de Londres et de Paris*, 1759. (Traduction), — ua.: *Gedanken von den Epidemischen Krankheiten und dem grössern Sterben des 1757-ten Jahres*, Berlin, 1758.

¹⁰ Ua.: *Dissertatio, dass die Menschen nach einer gewissen Regel sterben*. In der Ak. d. Wiss. gelesen am 28. Nov. 1755. (kézirat). — Ua.: *Berechnung des Schadens, welchen die preussischen Lande durch epidemische Seuchen und Kriege in den drei Jahren 1756—1758. erlitten haben*, (kézirat).

A nagy mű teljes átdolgozása 1761—62-ben jelent meg, két kötetben, változat címmel, a Buchhandlung der Realschule kiadásában, de teljesen megváltozott, kibővített tartalommal. Tartalma ugyanis már nemcsak Süßmilch önálló meglátásait, illetve azok fejlődését tükrözte, hanem egyben a statisztikai tudomány igényesebb ágának, a politikai aritmetikának akkori világlejlődését is, sőt azon nem egy ponton éppen Süßmilch koncepciójának hatására messze túl is mutatott, ha egyes vonatkozásokban ugyanekkor emögött a fejlődés mögött el is maradt. Bármilyen fontos is lenne azonban a tantörténet számára az első két kiadás kritikai összehasonlítása s az ebből adódó tantörténeti tanulságok gondos kimunkálása, erről a feladatról a jelen vázlat keretében le kell mondanunk, amiatt, hogy az első kiadás, illetve az utánnomás egyetlen példánya sem jutott el hazánkba. Ez a kérdés nagy erővel mutat rá arra a szükségletre, hogy a nagy mű első kiadását az érintett német tudományos köröknek sürgősen és haladéktalanul sajtó alá kellene rendezniök és a tudományos világ közkincsévé kellene tenniök. Ehhez — úgy gondoljuk — az említett kettős jubileum jó alkalmat szolgáltatna, nagy perspektívát nyitva meg az igényesebb társadalomtudományi kutatás számára.¹¹

Az első és második kiadás közötti különbségeket illetően a szakirodalom megállapításaira vágyunk utalva az említett helyzet következtében. John, a statisztikai tudomány egyik érdemes tantörténésze, aki még a múlt század 80-as éveiben végzett egy ilyen összehasonlítást, arról tudósít bennünket, hogy az átdolgozás a terjedelmet — az első kiadás 356 oldalnyi kis nyolcad alakú oldalszámát — jóval több mint a kétszeresére növelte. Az első kiadás 9 fejezetével szemben 25, a 18 táblázattal szemben pedig 36 táblázat szerepel a második kiadásban, — nem is beszélve a terjedelmes tárgymutatóról, amelyet Süßmilch a második kiadásban ugyancsak pótlólag csatolt.¹² E második kiadás talán még nagyobb siker volt, mint az első. Sikerét bizonyítja az a tény, hogy 1765-ben egy harmadik változatlan kiadást kellett Süßmilchnek megjelentetni belőle G. L. Winter berlini kiadónál, egy negyedik kiadást pedig halála után rendezett ugyanennél a kiadónál sajtó alá Süßmilch veje, Baumann, ugyancsak evangélikus lelkész. A Baumann-féle IV. kiadás is változatlanul hagyta azonban az eredeti művet és csupán III. kötetként csatolta ahhoz Baumann magyarázó jegyzeteit. Ezek lényegileg ugyanabban a körben mozogtak, mint a nagy mű érett változata és csupán lényegtelenebb eltéréseket és hozzáadásokat tartalmaztak ugyanabból a gondolatkörből. Baumann művének rövid kritikai értékelését a jelen század 30-as éveiben Westergaard végezte el.¹³ A Baumann-féle mű egy V. kiadást is megért 1787—88-ban és egy hatodikat 1798-ban, némileg változott tartalommal, de lényegileg a Baumann-féle első kiadásnak megfelelő változatban.

Baumann működése mindenestre utal arra, hogy a nagy mű jelentőségben túlélte Süßmilch-et és még a szerző halála után is bizonyos továbbfejlődést mutatott fel. Számtalan kiadása azt is bizonyítja, hogy igen nagy tudományos szükségletet elégített ki. Érdemes megemlíteni, hogy az említett bibliográfia a műnek egyetlen holland fordításáról tud. Magyar vonatkozásban vi-

¹¹ Ezzel kapcsolatban hivatkozunk Ricardo, Cantillon és Quesnay műveinek újrakiadására.

¹² Vö. John, id. m. 244 o. (1) lábjegyzet.

¹³ H. Westergaard: Contributions to the History of Statistics, London, 1932., 77. és köv. o.

szont Schwartner művéből azt tudjuk, hogy Mária Terézia betiltotta annak terjesztését a Habsburg-birodalomban a benne foglalt veszedelmes nézetek miatt.¹⁴ E betiltás oka minden valószínűség szerint azonban inkább a mű katolikusokkal polemizáló és áthatóan protestáns jellegében, semmint a felvilágosult abszolutizmust kiszolgáló s lényegében a Habsburg-birodalomban is követett merkantilista jellegű népesedési és gazdaságpolitikai nézetekben keresendő.

III.

A nagy mű tartalmi vonatkozásainak vizsgálatát mindenekelőtt annak a kérdésnek a kapcsán kívánjuk röviden megvizsgálni, hogy mi az álláspont a Süßmilch-féle műben a statisztikai tudomány tárgyára, módszerére és társadalomtudományi elméletére vonatkozóan. Ezzel kapcsolatban — ha csak érintőleg is — de arra is utalni kell, hogy kik voltak azok a tudományos elődök, illetve melyek voltak azok a tudományos nézetek, melyek Süßmilch gondolatkörének kialakítását megszabták és saját, önálló koncepcióinak kifejlődésére a legnagyobb hatással voltak. Ez a kérdés, — lévén itt egy önálló tudományosság kifejlődéséről szó, — nézetünk szerint az említett tudományelméleti szempontok szerint felbontva vizsgálható a legcélszerűbben.¹⁵

Ami mindenekelőtt a nagy mű tárgyát illeti, a II. kiadás már rendszeres formába öntve tárgyalja a népeségnek azokat a problémáit, amelyeket ma határozottan statisztikáinak nevezhetünk: szó van itt elsősorban azon »Isteni rend« kutatásáról, mely a halandóságban, a termékenységben, végül pedig a szaporodásban megnyilvánul,¹⁶ vagyis más szóval a népesség halálozási, házasságkötési és születési, majd a természetes szaporodás problémáiról. Ez az a természetes és világos rendszer, melyet azóta is a népességi statisztika világviszonylatban legkiválóbb tankönyvei követni szoktak, s amely rendszer az 1741-es első kiadásban még nem alakult ki Süßmilch-nél sem. Az I. kiadás ugyanis a szaporodás kérdésével foglalkozott először és ezt a szaporodás akadályainak kérdésével folytatta. Ezután tért át a termékenység vizsgálatára, majd pedig a halandóságra. A halandóságnál is előbb tárgyalta a differenciális és csak azután az általános halandóságot, — szemben a II. kiadásban követett gondolatmenettel.¹⁷

Ha az »Isteni rend« tárgyát a statisztikai tudomány egy évszázadra visszatekintő korábbi múltjának jelentősebb műveivel hasonlítjuk össze, — nézetünk szerint —, főleg két jellegzetesség az, mely magasan az azt megelőző, a maguk nevében kiváló munkák fölé emeli. Az egyik sajátossága az, hogy a politikai aritmetika képviselői, de a leíró statisztika képviselőit sem véve ki, általában vegyesen ragadták meg mindazokat a statisztikai vonatkozásokat, melyekre felismerésük szerint a statisztikai módszer alkalmazható. Nem tetek tehát különbséget egyrészt a népességi statisztika és a gazdaságstatisztika

¹⁴ M. Schwartner: Statistik des Königreich Ungern, 1. kiad., Ofen, 1788. 169. o.

¹⁵ E problematikát a szerző a gazdaságstatisztika mint önálló tudományág tudományos alapkérdéseivel kapcsolatban dolgozta ki. Vö. Statisztika, Szerk.: Kovacsics József, III. Horváth Róbert: Gazdaságstatisztika, Budapest, 1961. 3. és köv. o.

¹⁶ Süßmilch: Die göttliche Ordnung, stb., 2. kiad., II. és köv. fejezetek.

¹⁷ John, id. m., 244. o. (1) lábjegyzet.

területe között, de nem tettek másrészt a népességi statisztika és a szociális statisztika vonatkozásában sem, — ahogy ezt főleg Petty és követőinek munkássága oly élesen demonstrálta.

A másik jellegzetességet abban jelölhetnénk meg, hogy míg azok az elődök is, akiknek érdeklődése kifejezetten és népességstatisztika területére koncentrálódott, többnyire csak egyes részterületekkel foglalkoztak, — mint pl. Halley, vagy amennyiben többé-kevésbé az összes problémákat fel is vetették, azt sohasem rendszeresen és valamennyi összefüggésében szemlélve, mint pl. Graunt, — addig Süßmilch a politikai aritmetika, a gazdaságpolitika és a korabeli orvostudomány összes addigi eredményeire támaszkodva, a teljes rendszer megalkotásának az igényével és az összes nagy összefüggések szemlélő tartásával vázolta fel a népességstatisztika, mint önálló tudományág, teljes problémakörét.

Süßmilch egyébként a tárgy kiválasztásával kapcsolatban az angol politikai aritmetikát jelöli meg szellemi elődjeként, közelebről magát Grauntot, célját pedig a leghatározottabban abban, hogy ezen területen »mindazt összehordja, ami egyáltalán összehordható«. ¹⁸ Megállapítható, hogy Süßmilch ebben a vonatkozásban valóban mindent összehordott, amit az angol és európai politikai aritmetika ezen a téren produkált, — a II. kiadásban még sokkal inkább, mint az elsőben. Már az I. kiadás is figyelembe vette ugyanis Graunt, Petty, Halley, King, Simpson, Smart és Hogdson munkásságát, hogy csak a legnagyobbakat és legismertebbeket említsük, a II. kiadásban pedig kiterjedt saját megállapítása szerint, Kersseboom, Struyck, Short, Deparcieux és Wargentín időközben publikált munkásságának ismertetésére is az a nagyszabású szintetizáló munka, amelyet Süßmilch kifejtett. ¹⁹ Ha azonban áttekintjük a Baumann által összeállított mutatót, ²⁰ meggyőződhetünk arról, hogy Süßmilch számos olyan szerző munkáját is felhasználta, akire a szövegben nem is hivatkozott, vagy ha hivatkozott is rájuk, munkásságukat a történeti vonatkozású részekben külön nem emelte ki. A legjelentősebbnek ebből a szempontból a magunk részéről Dupré de St. Maur, Bergius, Kundmann, Lesser, Corbyn Morris és Riccoli munkásságának felhasználását tartjuk a felhasznált anyag jelentőségénél fogva.

Ebben a vonatkozásban fontos azt is megemlítenünk, hogy Petty tevékenységét Süßmilch a tárgy elhatárolása szempontjából úgy kommentálta, mint amely inkább a népesség fejlődéséből eredő változások és a politika közötti összefüggések feltárásával foglalkozott, semmint közelebről magának a népességnek a változásaival. ²¹ A politika kifejezésbe itt Süßmilch nyilvánvalóan beleérti magukat a politikai tudományokat is, de felfogása így is élénk világot vet arra, hogy mint rendszeralkotónak elsősorban a tárgy közelebbi meghatározása volt első számú preokkupációja és ezért látta szükségesnek tárgyát a szoros kapcsolatban álló rokonjellegű tudományoktól is elhatárolni. Azt egyébként természetesnek kell tartanunk, hogy a tárgy kiválasztása és elhatárolása Süßmilchnél tudatosan történt, mert enélkül a tudomány történetében ritkán sikerült önálló tudományos rendszer kidolgozása.

A tárgy kiválasztásával kapcsolatban még egy megjegyzésre kívánunk csupán szorítkozni, nevezetesen arra, hogy a gazdasági és szociális statisztika te-

¹⁸ Süßmilch, id. m., Az olvasóhoz, III. és köv. o.

¹⁹ Uo., id. helyen.

²⁰ Uo., III. köt. 25. o.

²¹ Uo., Az olvasóhoz.

rületére eső további statisztikai kezdeményezések mellőzése a főműben egy bizonyos fokig kényes helyzetbe hozta Süßmilch-et a politikai aritmetikához való viszony szempontjából. A főmű ugyanis — már eddigi fejtegetéseinkből is kitűnően — a népességtudomány, mint önálló diszciplína kialakításával nemcsak többet nyújtott az addigi politikai aritmetika kezdeményezéseknél, de részben kevesebbet is, midőn a gazdaságstatisztikai jellegű politikai aritmetikai kezdeményezéseket mellőzte. Ezen megoldáson az sem változtatott, hogy Süßmilch messzemenően figyelembe vette mindazokat a kora gazdaságtudományából eredő megfontolásokat, amelyek a népesség általa feltárt változásaira befolyással voltak és amelyekre még alább visszatérünk.

Az így felmerülő problémát, vagyis a politikai aritmetikának a népességtudomány kereteiben el nem helyezhető részét, Süßmilch azonban — tudományos velleitásainak megfelelően — mégsem kívánta mellőzni. Ezért azt a megoldást választotta, hogy művének mintegy tantörténeti kiegészítéseként az idevágó legfontosabb gazdaságstatisztikai kezdeményezéseket is összefoglalta.²² Ez a rész azonban szinte kizárólag Petty, King és Davenant gazdaságstatisztikai nézeteinek és adatainak átekintését nyújtja és nem ad teljes áttekintést sem a politikai aritmetikai irány gazdaságstatisztikai vonalának a XVIII. század közepéig terjedő fejlődéséről, sem pedig a szociális statisztika gyéribb, bár kétségtelenül meglevő és mutatkozó csíráiról. Igaz az is, hogy a nagy mű különböző passzusai sokban kiegészítik ugyan az adott tantörténeti áttekintést, de ugyanakkor egész nyilvánvalóan mutatják, hogy ennek a területnek megragadása kívül esett a rendszer keretein.

IV.

Bonyolultabb kérdéseket vet fel a második problémakör, a tudományos módszer kialakításának a kérdése. Süßmilch módszere lényegében a politikai aritmetika módszere, amennyiben a népességi jelenségeket a maguk realitásában és számszerűségében kívánja megragadni. A módszer olyan értelemben is megfelel a politikai aritmetika által használt módszereknek, hogy induktíve gyűjti össze az anyagát, ha inkább csak a teljesség reményében, miután olykor ez a teljesség csak feltételezett és nem pedig valóságos.

A statisztikai adatok felvételének, összegyűjtésének, táblázatokba öntésének, vagy viszonyszámokban való kifejezésének kérdésében Süßmilch az elemi statisztikai technika kiépítése szempontjából is hasznos és néha úttörő munkát végzett, anélkül, hogy ezeknek a kérdéseknek túlságos jelentőséget tulajdonított volna. Lényegesen nagyobbra becsülte ezeknél azokat a módszertani kérdéseket, amidőn a statisztikai módszer keretében kifejezetten az akkori matematikai tudomány területére eső módszerek alkalmazására nyílt lehetősége. Ezek közé tartozik, — hogy csak a leghíresebb egyik ilyen példára hivatkozzunk —, a népesség számának megkettőzésére vonatkozó fejlődési táblázatok kérdése, melyeket Süßmilch »nagyrabecsült barátjával és akadémikustársával«, Euler-rel, a hírneves német matematikussal dolgoztattott ki.²³ Ezek a táblázatok, mint ismeretes a népességnövekedés geometriai

²² Uo., II. köt., XXV. fejezet.

²³ Uo., 152. és 156. §-ok.

haladványnak megfelelő hipotézisén alapulnak s ugyanakkor semmiféle zavaró tényezőt nem vesznek figyelembe.

A matematikai módszer ezen említett mechanikus alkalmazásai bizonyos fokig azt a látszatot keltik, mintha Süßmilch statisztikai érzéke sok kívánnivalót hagyna maga után, — holott a valóságban nem ez a helyzet. Süßmilch élesen érzékelt a statisztikai sokaságnak a matematikai sokaságtól való különbözőségét és a nagy mű II. kiadásában egyenesen a statisztikai sokaság fogalmából indult ki, noha ez a kérdés elkerülni látszott az eddigi Süßmilch-kutatók figyelmét. Ebben szerepet játszott egy bizonyos fokig a népeßségtudomány kialakulatlan terminológiája is, miután Süßmilch kiindulása csak értelemszerüleg adja meg a statisztikai sokaság definícióját, terminológiailag azonban ezek a fejtegetések az »Isteni rend« fogalmi — s helyenként egyenesen leíró statisztikai irányra emlékeztető skolasztikus — kifejtésének tünnek.

Annak a megállapítása ugyanis, hogy a »rend« közösen előforduló vagy az egymást követő dolgok hasonlóságából, vagy esetleg külső formai egyezéséből áll elő, lényegileg nemcsak az álló statisztikai sokaságok, de a mozgó statisztikai sokaságok fogalmát is megadja, sőt a statisztikai sokaság és annak egyégei közti összefüggésre is utal.²⁴ Az alkalmazott terminológia szerint a hasonlóság hiánya, — a mai terminológia szerint a homogenitás hiánya —, rendetlenséghez, illetve a rend megbomlásához vezet. A rend további skolasztikus ízű kritériumai Süßmilch szerint abban állanak, hogy az »nagy«, »szép és tökéletes«, végül »állandó és általános«.²⁵

Az első kritérium Süßmilch felfogása szerint annyit jelent, hogy a rend szabályszerüése a népeßségi jelenségek valamennyijére kiterjed és a rend fogalmától látszólag olyan távolesó jelenségekben, mint pl. a halvaszületések, többes születések vagy balesetek számának alakulásában is mutatkozik statisztikai szabályszerüség. A második kritérium alatt viszont azt érti, hogy a rend a nagy cél, a föld benépeßítése szolgálatában álló eszköz és minden egyes részlete erre irányuló tökéletes összhangban fejt ki hatását. Mint alább látni fogjuk, ezt az összhangot bizonyos ellentétes tendenciák létezése, illetve azok fennállásának elismerése sem zavarja meg. Az utolsó kritérium alatt pedig azt kell érteni, hogy a rend az emberi nem fejlődése folyamán minden időben érvényesül, a múltban és a jelenben egyaránt és nincs ok annak feltételezésére sem, hogy ez a jövőben másként lenne. Az állandóság azonban nemcsak időbeli, hanem térbeli is, noha Süßmilch csak európai vonatkozásban tudta azt adatokkal dokumentálni. Feltételezhető azonban szerinte, hogy a népeßségi törvényszerüések világviszonylatban sem mások.

Itt kell rámutatni közbevetőleg Süßmilch statisztikai érzékének azokra a határozott megnyilatkozásaira is, melyek során ismételten kifejezésre juttatta azt a felfogást, hogy az általa szintetizált és közel 100 évre visszatekintő adatok, melyek a politikai aritmetikai irány legjobbjainak erőfeszítésén alapultak, teljességükben sem elegendők ahhoz, hogy a népeßségfejlődésben érvényesülő szabályszerüéseket azok alapján egyértelmüen meg lehetne állapítani.²⁶ Ezt a megállapítást alátámasztotta még inkább a rend-nek az a Süßmilch által hangsúlyozott jellegzetessége, hogy annak érvényesüése csak úgy figyelhető meg, ha a népeßség jellegzetességeinek kutatása minél nagyobb szá-

²⁴ Uo., id. kiad., I. köt., I. fejezet. 50. és köv. o.

²⁵ Uo., 49. és köv. o.

²⁶ Uo., Az olvasóhoz.

mű emberi sokaság alapján történik és egyre szélesebb körben.²⁷ Mind ez a probléma, mind a rend tökéletes, nagy és állandó jellegétől való eltérések; nagy erővel vetették fel tehát azt a problémát, hogy a statisztikai törvényszerűség, vagy szabályszerűség fogalma hogyan értelmezhető.

Süssmilch gondolatmenete egy szimptomatikus megoldás előrevetése után — mely az eltéréseket időbeli kilengésként definiálja, amelyek után az egyensúlyi helyzet ismét helyreáll —, racionalista indoklást is ad, rámutatva arra, hogy miután a szabályszerűségek vannak többségben s a kivételek száma lényegesen csekélyebb, a rációval ellenkeznek a rend tagadása.²⁸ Ismeretes, hogy Lenin pontosan ugyanezzel a gondolatmenettel érvelt a narodnyik közgazdászok ellen a földjáradékélmélettel kapcsolatos vitában, midőn azok a kivételeket kívánták szabállyá emelni a törvényszerűséggel szemben.²⁹

Süssmilch azonban végülis nem térhetett ki az elől a végső kérdés elől, hogy a statisztikai törvényszerűség fogalmát a valószínűségszámítás addig elért eredményeivel kapcsolatba hozza. Tudományos velleitásainak egyik bizonyítéka az, hogy gondolatmenete ezt a kérdést sem kerüli a ki rend érzékelésére alkalmazott kitűnő és szemléletes példa után, mely egy hadsereg időben és térben való haladását, halottakban való veszteségeit és újoncokból való gyarapodását tárja nagy erővel az olvasó elé.³⁰ A korábbi szerzők között csak Addison-nál, az angol népelességtudományi írónál lehet találkozni egy ilyen hasonlat, — ha úgy tetszik népelességi modell csíráival, ezt azonban úgy tűnik, hogy Süssmilch nem ismerte. Az őt követő újabb irodalomban pedig Pearson hasonlata vált híressé ezen a téren, noha azt inkább Holbein híres középkori haláltáncot ábrázoló festménye inspirálta, semmint Addison és Süssmilch elképzelései.³¹

Süssmilch a valószínűségek problémáját úgy exponálja, hogy a rend kicsinyben elrejtőzik a kutató szeme elől. Ezt a fiú- és leányszületések törvényszerűségének házanként való kutatásával illusztrálja. Egy-két házat megvizsgálva ugyanis vagy csak csupa fiúszületést, vagy csupa leányszületést tapasztalhatunk, minden látható rend nélkül, — nagy sokaságot vizsgálva azonban a törvényszerűség egyre pontosabban mutatkozik. Süssmilch azonban a kérdés további kifejtése helyett egy irodalmi hivatkozással intézi el a kérdés érdemét, mely szó szerint így hangzik:³² »Es geht hier, wie in anderen Theilen des Physic, wovon s'Gravesand in Introd. ad Phylos. sagt: Saepe vero regularitas, que consideratis paucis effectibus nos fugit, ubi plures examen vocantur, detegitur.«

E hivatkozásból úgy tűnik, hogy Süssmilch nem tesz különbséget a természet és a társadalmi törvényszerűségek között és a népelesség biológiai sajátosságaira vonatkozó törvényszerűségeket egyben a fizikai törvényekkel azonosítja a nagy számok törvényének vonatkozásában. Gondolatmenete folytatása azonban mégis megteszi a megkülönböztetést akkor, amidőn a rend leg-

²⁷ Uo., I. fejt.

²⁸ Uo.

²⁹ Lenin: Az agrárkérdés és a Marx-kritikusok, Az agrárkérdésről, Bp. 1950., I. köt. 70. o.

³⁰ Süssmilch, id. kiad., I. köt. I. fejt.

³¹ Vö. Bonar, id. m. 123. o., — hivatkozással Addison: Visions of Mirza, Spectator, 1711. évi 159. sz.-ra és K. Pearson: Chances of Death, I. köt., London, 1897. 29. és köv. o.-ra.

³² Süssmilch: id. kiad., I. köt. 56. o.

főbb jellegzetességeként arról beszél, hogy az »véletlenszerű«, vagyis minden mutatkozó szabályszerűsége ellenére nincs olyan szükségszerű jellege, mint pl. az égitestek mozgására vonatkozó törvényszerűségeknek.³³ Úgy gondoljuk nem tévedünk, ha ezt a megállapítást a társadalomtudományi törvényszerűségek fizikai törvényszerűségektől eltérő jellegére vonatkozó ösztönös felismerésnek tekintjük. Ebbe az irányba mutat egyébként Süßmilch művének mindazon érvelése, mely a népességfejlődés akadályai között túlnyomóan gazdasági és társadalmi tényezőket vesz vizsgálat alá, melyekre alább még visszatérünk.

Az a tény azonban, hogy Süßmilch nem nyúlt vissza sem s'Gravesande 1736-ban megjelent s a valószínűségszámítás problémáját filozófiai téren értékesítő munkájához,³⁴ sem pedig Bernoulli Jakab alapvető posthumus művéhez, az 1713-ban megjelent »Ars conjectandi«-hoz, sem az annak nyomán ki-sarjadtt valószínűségszámítási irodalomhoz és annak egyes statisztikai alkalmazásaihoz — mégis csak csalódást kelt a mai olvasóban. Mindez arra a megállapításra készítet, hogy Süßmilch a népességtudomány és a valószínűség-számítás statisztikai alkalmazásainak összekapcsolását illetően nem végezte el azt a nagy szintetizáló munkát, amelyet műve egyéb vonatkozásokban képvisel. Nem végezte el az őt megelőző 100 év tudományos fejlődésének kiaknázását és ebben a vonatkozásban ily módon nem is képviselte a kor fejlődésének elért színvonalát.

Némi kárpótlást a nagy mű itt csak abban a vonatkozásban nyújt, hogy a teljes adatfelvétel fontosságát is aláhúzza, midőn a sok kis eset sok éven át történő összegyűjtését és, az egyes provinciákra vonatkoztatott, összesítését szorgalmazza, majd ennek az anyagnak alapján a rend rejtett szabályainak napvilágra hozását és ezen keresztül a szabályszerűségek összefüggéseinek feltárását.³⁵ E követelmény megfogalmazása a statisztikai felvételi és feldolgozási módszer vázlata, mely kiegészíti tehát a statisztikai elemi technika vonatkozásában Süßmilch meglátásait.

A módszertani részek végül is, — számos eredmény ellenére —, valószínűségszámítási vonatkozásban negatívnak tekinthetők és ennyiben nem lehet teljesen elfogadni az I. kiadás »Előszavában« Christian Wolff-nak, a racionalista filozófia hallei professzorának azt a megállapítását, mintha Süßmilch műve egy kísérlet lenne a valószínűségi elméletnek az emberi élet területén való alkalmazására matematikai-statisztikai szempontból is. Süßmilch, művét helyesen felfogva, csak a valószínűségek tanának filozófiai és empirikus statisztikai módszerrel való alkalmazására tesz kísérletet a népességtudományban és nem a matematikai-statisztikai értelemben, de még ez a kísérlet is elmarad más, egykorú szerzők sikeresebb törekvései mögött, mint pl. Gessner János zürichi professzor 1748-as műve,³⁶ vagy Hatvani István debreceni kollégiumi professzor 1757-es műve mögött,³⁷ melyekre pedig más vonatkozásokban közvetlenül, illetve közvetve Süßmilch »Isteni rend«-jének I. kiadása kétségtelenül hatott.

³³ Uo., 58. o.

³⁴ G. J. s'Gravesande: *Introductio ad Philosophiam, Methaphisicam et Logicam continens*, Leidae, 1736, 617. és 618. §.

³⁵ Süßmilch, id. kiad., I. köt. I. fej. 58. o.

³⁶ J. Gessner: *Dissertatio Phisico-Medico-Mathematico de Termino Vitae*, Tiguri, 1748.

³⁷ S. Hatvani: *Introductio ad Principia Philosophiae solidioris*, Debrecini, 1757.

Mind a népeßségtudomány tárgyára, mind pedig módszerére vonatkozó és Süßmilch által kifejtett nézetek elemzése a népeßségtudomány társadalomtudományi elméletének, illetve tudományos elméletének átfogó kérdésébe torkollik.

Idevágó megállapításainkat leghelyesebb talán azzal kezdenünk, hogy Süßmilch műve ajánlásában, első inspirálójaként William Derham »Physico-Theologia«-ját említi³⁸ és ezzel is, nemcsak a főcímbe hangsúlyozott »Isteni rend« megjelöléssel, munkásságát egy bizonyos fokig már eleve a fiziko-teológiai irányhoz kapcsolja. Az angol filozófiai naturalizmusból kinőtt és főleg Derham által fémjelzett fiziko-teológiai irány³⁹ a protestáns teológia azon törekvésének tekinthető, hogy a vallási tanításokat a tudomány újabb megállapításaival összhangba hozza oly módon, hogy a teológia szupremációját ne szenvedjen sérelmet és ezáltal a tudomány továbbra is annak »szolgálóleánya« maradjon. A népeßségtudomány egyik tantörténésze Derhamot és Süßmilch-et »God intoxicated men«-nek nevezte,⁴⁰ azaz olyan embereknek, akiknek lényében az istenhit méregként árad szét, és minden pórusukat betölti. Egy más helyen pedig Süßmilch-et úgy aposztrofálta, mint aki lélekben sohasem szállott le a protestáns lelkész szónoki emelvényéről és minden megnyilvánulásával vallása ügyét kívánta szolgálni,⁴¹ akkor is tehát, midőn a tudományos tollat forgatta. Süßmilch művének vallásos polemikus vonatkozásaira már korábban mellékesen utaltunk, ebben az összefüggésben mégis inkább azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a fiziko-teológiai koncepció ellenére Süßmilch milyen nagy munkát végzett a demográfia, mint társadalmi tudomány önállóságához vezető erőfeszítések terén. Nemcsak első úttörésről van itt szó, hanem határozott eredményekről is, melyeket az alábbiakban jelölhetünk meg.

Bár az emberi nem végső célját a Genesis-beli idézeteknek megfelelően Süßmilch abban látja, hogy szaporodjék és töltsse be a földet, megvalósítva azt a rendet, amelyet a »végtelen és pontos Aritmetikus« nemcsak az élet biológiai törvényszerűségeire, de morális törvényszerűségeire nézve is mérték, szám és súly szerint megállapított⁴², mégis tisztában van azzal, hogy ez a fejlődés időben és térben a 30 éves háborútól elpusztított Németország, közelebbről a fridericiánus Poroszország feudális-abszolutista állami rendje és a felvilágosult abszolutizmus racionalista-merkantilista gazdaságpolitikai viszonyai között folyik. A Genesis-beli idézet teljesen összhangban áll tehát Nagy Frigyesnek azzal a gazdaságpolitikai mottójával, melyet »Művei« IV. kötetében úgy fogalmazott meg, hogy »Es ist ein Axiome certain, dass die Zahl der Menschen den Reichthum der Staaten ausmacht.«⁴³

Erdekes ebben a vonatkozásban azt is kiemelni, hogy Süßmilch szellemi elődeinek legnagyobbikát e téren Seckendorffban jelöli meg,⁴⁴ vagyis a német

³⁸ Süßmilch, id. kiad. I. köt. Az olvasóhoz.

³⁹ W. Derham: Physico-Theology, or, a Demonstration of Being and Attributes of God from the Works of Creation, London, 1713.

⁴⁰ Bonar, id. m. 145. o.

⁴¹ Uo. 146. o.

⁴² Süßmilch, id. kiad., I. köt., I. fej. 58. o.

⁴³ Frédéric II: Oeuvres, Tome IV., p. 4. és Tome VI., p. 82., — idézi John, id. m. 258. o.

⁴⁴ Süßmilch, id. kiad. I. köt. Az olvasóhoz — és John id. m. 259. o.

államtudomány azon korai merkantilista-kameralista bajnokában, akinek idevágó nézetei egészen Lutherig mennek vissza. Párhuzamosság van azonban nála az egész születőben levő kapitalista ideológia azon általános közgazdasági felfogásával is, hogy a nagyszámú és sűrű lakosság önmagában is a gazdagság forrását jelenti állami szempontból, — egy gondolat, mely Bodin-tól és Colbert-től kezdve egészen Adam Smith-ig nyomon kísérhető az új, kapitalista politikai gazdaságtani irodalomban, ahogy erre már régebben és újabban ismételtelen rámutattak a nemzetközi szakirodalomban.⁴⁵

Süssmilch tehát a fiziko-teológiai irányvonalától határozottan tért le a politikai tudományok felé, ha mindjárt bizonyos teológiai megalapozottsággal is, midőn rámutatott, hogy az emberiség annak az isteni parancsnak, hogy vegye birtokba a földet, az angol politikai aritmetika által feltárt módszerek és ismeretek, valamint a főmű által szintetizált népességtudomány összefüggései alapján képes csak eleget tenni, elsősorban az abszolút uralkodó törekvésein keresztül. Különösen a II. Frigyeshez írott ajánlásában mutat rá arra, hogy az aktív népesedési politika megvalósítása csak az uralkodó személyén keresztül következhetett be, és itt utal arra is, hogy nem utolsó sorban a II. kiadás tudományos anyagának teljes kidolgozása is csak e segítséggel történhetett meg.⁴⁶ Ezzel — úgy véljük — Süssmilch nemcsak arra kívánt utalni, hogy a Nagy Frigyes által 1747-ben elrendelt »Populationslisten« elnevezésű népességi jegyzékek folyamatos és 15 évre visszatekintő begyűjtése hatalmas németországi statisztikai anyaggal ajándékozta meg, hanem arra is, hogy az udvar és az általános politikai légkör egyaránt támogatta őt nagy műve létrehozásában.⁴⁷

Az »Isteni rend« fogalma így tehát erősen összefolyik a felvilágosodás »természeti rend« fogalmával, a természeti rend fogalma pedig annak a társadalmi rendnek a fogalmával, amelyet a természetjogi bölcselek éppen a korlátozottabb kapitalista fejlődést felmutató európai országokban a felvilágosult-abszolutista uralkodók szükségleteire alakították át. Ebből szükségszerűen folyik az is, hogy az elmélet és a gyakorlat sem vált még olyan élesen itt külön, mint a népességtudomány későbbi fejlődése folyamán ez tapasztalható volt, — amit többek között az is mutat, hogy Süssmilch az olvasóhoz írott ajánlásában szükségesnek érezte indokolni azt is, hogy művének jellege miként került ilyen közel a politikai tudományokhoz.⁴⁸ Mint kifejti, a népességgel kapcsolatos azon tanítások, melyek mintegy 20 éve foglalkoztatják, szükségszerűen megkívánják azt is, — ha azok alkalmazásával a társadalmi és állami életben komolyan számolunk —, hogy politikai fejtegetésekbe bonyolódjék, annak ellenére, hogy a tévedések lehetőségei e töretlen területen még nagyobbak, mint más tudományok területén.

Ez a politikai él a II. kiadásban — saját megállapítása szerint is — jóval kifejezettebb, mint az elsőben, de nézete szerint a teológiai alapelvekből az is következik, hogy a teológus levezesse az igazi politikai és államférfiúi bölcsesség alapjait. Enélkül nincs helyes uralkodás s nem lehet az államot sem megfelelő szilárdsághoz, gazdasághoz és boldogsághoz elvezetni. Enélkül nem lehet a keresztény vallásra és az államra nézve egyaránt veszélyes nézeteket

⁴⁵ John, id. m., uo. — és Bonar, id. m. 135. o.

⁴⁶ Süssmilch: id. kiad., I. köt., Ajánlás II. Frigyeshez.

⁴⁷ Bonar: id. m. 145. o.

⁴⁸ Süssmilch: id. kiad. I. köt. Az olvasóhoz, 3. o.

— mint pl. Montesquieu népességi nézeteit — sem cáfolni. Graunt tevékenységét ebben a vonatkozásban Süßmilch éppen azért értékelte nagyra, és hasonlította Colombus-éval össze, mert az utóbbihoz hasonlóan új területeket fedezett fel, — de az államtudomány számára. Végző kicsengésben azonban, miután ezek az államtudományi vívmányok — Süßmilch felfogása szerint — minden társadalomra, egész Európára, sőt az egész világra is alkalmazhatók, elősegítik az isteni világkormányzást is, de ismét nemcsak isten dicsőségére, azaz tisztán fiziko-teológiai szempontból, hanem a társadalom javára is, azaz államtudományi szempontból is.

Egyet kell tehát értenünk Bonar angol tantörténéssz megállapításaival,⁴⁹ aki a Derham-féle fiziko-teológia és Süßmilch főművének kapcsolatát vizsgálva azt a megállapítást tette, hogy Süßmilch azt a »természeti rendet«, mely a népességi viszonylatokban mutatkozik, a teológiából vezette le és a teológiai tudománnyal tette elfogadhatóvá, de ugyanakkor meg volt az a tendencia is nála, hogy a teológia álláspontját a tapasztalat és a népességtudomány állításaival is igazolni törekszik. Csak ez az utóbbi vonal az, ami Derhammal közös, csak ezt tekinthetjük fiziko-teológiai örökségnek, mert az előbbi vonal, a tiszta népességtudományi vonal, — annak ellenére, hogy Derham maga is végzett politikai aritmetikai jellegű népességi adatgyűjtéseket,⁵⁰ — nála teljesen hiányzik. Derham tehát sohasem kívánt letérni a teológiai tudomány talajáról és így azt is természetesnek kell tartanunk, hogy a politikai aritmetikai adatok begyűjtését is tisztán egyházi jellegű feladatnak tekintette, s az államhatalommal e téren való együttműködésre soha nem is gondolt.

Mindezek alapján. — úgy gondoljuk — világos képet sikerült rajzolni abban a vonatkozásban, hogy a Süßmilch által főművében kidolgozott rendszer mennyiben szakadt ki a teológiai tudomány kereteiből és mégis milyen kapcsolatokat tartott fenn azzal, — valamint arra is utaltunk, hogy milyen politikai aritmetikai forrásokra támaszkodott és azokat mégis mennyiben haladta túl. A kialakított új tudományág tudományos elméletére vonatkozóan még csupán egyetlen kérdést kell érintenünk, — mely nélkül az érinteni kívánt legfontosabb kérdések köre nem lenne teljes.

Ez abból a kérdésből adódik, hogy az új tudományág elnevezése kérdésében Süßmilch milyen álláspontra helyezkedett. Ez az álláspont a terminológiát tekintve, a főmű címéből és tartalmi vonatkozásaiból egyaránt kitűnően, nem volt határozott. A főmű valóban az emberi nem népességi jellegű változásait elemezte, mint ahogy címében is arra utalt és így kézenfekvő lett volna a »népességtan« elnevezés, a »Bevölkerungslehre« elnevezés használata. A címben azonban legalább ezzel egyező hangsúlyt kapott — és részben a tartalomban is — az »Isteni rend«-re való utalás, — ha mindjárt tartalmilag abban az értelemezésben is, melyet a racionalista észjog és államtudomány, valamint a feudális felvilágosodott abszolútizmus már említett németországi kapcsolata azidőben lehetővé tett. Süßmilch mint teológus — legalábbis külsőlegesen — ez utóbbi elnevezésnek adta a primátust és ezzel az elnevezéssel ment át műve kora és az utókor köztudatába.

Vétenénk azonban a tudományra kötelező értékelési szabályok ellen, ha nem emelnénk ki ebben a vonatkozásban, hogy a társadalomtudományok ak-

⁴⁹ Bonar: id. m. 145. o.

⁵⁰ Derham hivatkozik is »his own registers of Upminster«-re., — vö. Bonar: id. m. 141. o.

kori kialakulatlanságának és forrongásainak viszonyai között Süßmilch egy bizonyos fokig kitaposott utakat követett, amidőn a felismert törvényszerűségeket és szabályszerűségeket mint az »Isteni rend« megnyilvánulásait kategorizálta. Itt nem is elsősorban Derham-ra és a fiziko-teológiai irányra, de a politikai aritmetikusok egy részére is lehet hivatkozni, még hozzá nem is a legrosszabbakra. A tantörténészek közül John is rámutatott már arra,⁵¹ hogy a Süßmilch-et megelőző német politikai aritmetikusok legkiválóbbika, Kaspar Neumann, a politikai tudományokkal is foglalkozó breslauer teológus professzor a XVII. század végén ugyancsak az isteni gondviselés megnyilvánulásaként fogta fel az emberi nem változásaiban megnyilvánuló törvényszerűségeket. Ugyanezt mondhatjuk el az Angliába átszármaszott nagy francia matematikus, a hugenotta Abraham de Moivre munkásságáról, mely időben közvetlenül Süßmilch I. kiadásának megjelenése előttre esett. De Moivre ugyan nem az induktív statisztikai anyagból levont következtetések, hanem a nagy számok törvényének absztrakt matematikai kutatása, valamint annak a gyakorlatba való átültetése alapján jutott el olyan megállapításokhoz, hogy bizonyos események bekövetkezési valószínűsége a megfigyelések számának növelésével növekszik s egyre inkább megvalósítja a törvényszerűségben kifejezett szabályosságot. Ebből vonta le azt a következtetést, hogy bár a véletlen a szabálytól eltérő eseteket produkál, annak valószínűsége végtelenül nagy, hogy az idő múlása folyamán a véletlen aránya egyre kisebb lesz a megnyilatkozó rendhez képest, amely az alapvető összefüggésnek felel meg. Ezt a rendet a »mindenség teremtője és kormányzója« hozta létre, illetve tartja működésben szerinte — vagyis a dolgok végső összefüggésében mutatkozó rend De Moivre szerint is »istení rend«, ahogy ezt a véletlen elméletéről szóló munkájának II. kiadásában kifejtette.⁵² E műve 1738-ban jelent meg, vagyis 3 évvel Süßmilch művének I. kiadása előtt.⁵³ Ez utóbbi arra mutat tehát, hogy nemcsak a politikai aritmetika, de a valószínűségszámítás egyes kiváló úttörői előtt is még a társadalmi törvényszerűségek szerepe bizonyos fokig homályos volt, — annak ellenére, hogy más kiváló politikai aritmetikusok, elsősorban maga Petty, ezeket a társadalomtudományi alapokat már határozottan felismerték. Amennyiben tehát ezen a téren Süßmilch-hel kapcsolatban téves álláspontokról beszélhetünk, úgy az minősíthető — legalábbis részben — a kor tévedésének is,⁵⁴ különösen ha az eltérő angol és németországi viszonyokat tartjuk szemelőtt.

Végeredményben tehát Süßmilch, — annak ellenére, hogy tisztában volt az általa kialakított új tudomány, a népességtudomány politikai aritmetikai jellegével, valamint annak politikai és államtudományi vonatkozásaival, sőt a társadalmi törvényszerűségek természetiektől eltérő jellegének felismerése is felcsillant időnként nála —, mégsem követte fő vonásaiban azt a fontos társadalomtudományi elméleti vonalat, amelyet Petty öröksége kijelölt. A társadalomtudomány végső és legfontosabb feladatainak, a változás törvényszerűségének átruházása a megismerés vonatkozásában a »végtelen és pontos aritmetikusra«, művének ha nem is kifejezetten agnosztikus, de mindenesetre

⁵¹ John: id. m. 208. és köv. o.

⁵² H. Walker: *Studies in the History of Statistical Method*, Baltimore, 1931. 12. o.

⁵³ Vö. de Moivre: *The Chances of Death, 1718. c. I. kiad. kibővítésével előállott II. kiadással, London, 1738.*

⁵⁴ Bonar: id. m. 158. o.-on Süßmilch tévedéseit teljesen a kor tévedéseinek minősíti.

pozitívista színezetet adott. Ez utóbbi jelleg is csak elsősorban a közgazdaságtudományi és szociológiai szempontok figyelembevételének volt köszönhető, enélkül a teológiához kapcsolódó biológizmus lett volna szükségszerűen túlsúlyban.

VI.

A közgazdasági tudomány szempontjainak, sőt bizonyos szociológiai és jogi vonatkozásoknak a figyelembevételére a népelettudomány arculatának a kialakításánál — a fentiekből is kitűnően — Süssmilch egyik nagy érdeme. Az előbbi kérdéskörrel kapcsolatban főleg azoknak a fejtegetéseknek kell nagy figyelmet tulajdonítanunk, amelyek a kapitalista fejlődés gazdasági és társadalmi törvényszerűségeivel, másrészt pedig a népességszaporodás és a gazdasági létfeltételek biztosításának összefüggésével foglalkoznak.

Kündulópontként le kívánjuk szögezni azt, hogy míg az eddigi statisztikai tantörténeti szakirodalom Süssmilch nézeteit a közgazdaságtan terén a szokványos és közhelyszerű merkantilizmus színvonalán állóknak tartotta,⁵⁵ addig — felfogásunk szerint — Süssmilch idevágó nézetei általában inkább a fiziokratizmus tanításaihoz állanak közelebb. Igaz ugyan, hogy Süssmilch a német merkantilista-kameralista iskola álláspontjából indult ki, de abból a fejlettebb fokon álló kameralista irányból, amely sok ponton különösebb fiziokrata kölcsönhatások nélkül is eljutott már ez utóbbi iskola agrárkapitalista rendszeréhez hasonló nézetekhez, sőt bizonyos vonatkozásokban mintegy átmenetet alkotott már a manufaktúra- és gyáripari fejlődésen alapuló Smith-féle klasszikus közgazdasági iskola nézeteihez.

Erre mutat többek között az, hogy Süssmilch a népességfejlődés alapját és ezzel együtt az állam biztonságát, hatalmát és gazdagságát az egészséges paraszti népességfejlődésben látta, melynek népesedési viszonyai a rosszabb halandósági viszonyokat felmutató nagyvárosokénál akkoriban még lényegesen jobbnak bizonyultak a közegészségügy elmaradottsága folytán. Emellett a mezőgazdaságnak mint termelési ágának feltétlenül elsőbbséget tulajdonított az ipari termeléssel szemben, de ugyanakkor éppen a virágzó mezőgazdaság érdekében a kereskedelem nagyszabású kifejlődését is szükségesnek tartotta.⁵⁶ A mezőgazdasági termelés technológiájának felújítása mellett a feudális termelési viszonyok megváltoztatását is követelte ehhez, vagyis a jobbágyság eltörlését és a kisparaszti tulajdon kialakítását. Ennek érdekében az antik római agrárviszonyra hivatkozik példaként, ebben látva a római világbirodalom hosszú ideig tartó szilárdságának alapvető okát.⁵⁷

E nézetek egyben arra is világot vetnek, hogy Süssmilch bizonyos kispolgári idealizmussal, illetve illuzionizmussal szemlélte a kapitalista fejlődést és a »harmadik út« későbbi hirdetőinek előfutárává vált ezen a téren. Ez összefüggött azzal, hogy korán felismerte az eredeti tőkefelhalmozás ijesztő társadalmi következményeit, a nagy vagyonok felhalmozódását az egyik, és az elnyomorodást a másik oldalon. Idevágó megfogalmazása szerint:⁵⁸ »A leg-

⁵⁵ John: id. m. 258. o. — és Westergaard, id. m. 73. o.

⁵⁶ Süssmilch: id. kiad. II. köt., 15. fej., 4. és köv. o.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo., I. köt. 50. §, 111. és köv. o.

nagyobb gazdagsággal általában nagy szegénység jár együtt. A kereskedelemre és a gyárakra alapított vagyonszerzés olyan kezek segítségével történik, amely utóbbiak sohasem lesznek a gazdagság alanyai és mely utóbbiak egy drágulási hullám, egy háború kitörése, vagy pedig a gyárak bukása által tömegesen kerülnek a legmélyebb nyomorba«. Süßmilch az elnyomottak védelmére, a szegények segítőpénztárát, az ún. »Armen-Kassen« létesítését tartja közvetlen segítségnek, de rámutat, hogy ez tulajdonképpen állami feladat lenne. Az elpocsékolat emberi munkaerőt szerinte a százszorosánál is többre kellene értékelni, mint a születő kapitalizmusban, s ennél még egy rabszolga is nagyobb értéket képvisel a rabszolgarendszerben.⁵⁹

A nagy vagyonok felhalmozódását és az ezzel kapcsolatos morális zülleszt Süßmilch részben ugyancsak a klasszikus Róma morális hanyatlásával és az a kor terminológiájának megfelelően a »luxus« elleni hadakozással kívánja megakadályozni.⁶⁰ A felhalmozás központjait alkotó városokat emiatt nemcsak népesedési, de közgazdasági szempontból is elítéli és az ideális városnagyságot az akkori Lipcse kb. 30 000 főnyi lakosságában jelöli meg. Az ennél nagyobb városokban felhalmozódó proletárságot veszedelmesnek tartja állambiztonsági okokból is, akárcsak Petty.⁶¹

Érdekes szociológiai kísérlete Süßmilch-nek ebben a vonatkozásban a »nagyvárosok« fogalmának definiálása. Döntő tényezőnek nem annyira a lakosság számának nagyságát, mint inkább a népsűrűséget, valamint a kereskedelmi, kormányzati és kulturális intézmények koncentrációját tartja.

A proletárság felhalmozódása azonban nyilvánvalóan közgazdasági rendszabályokat is követel és ezért Süßmilch különös figyelemmel a háborús, inséges vagy járványos időszakokra, az ipar fejlesztését ajánlja, — főleg egyes spanyol merkantilistákra, Ustariz-ra és Ulloa-ra való hivatkozással.⁶² Úgy gondolja, hogy a proletárság életviszonyainak megjavítása ilyen átmeneti eszközökkel is elérhető. A túlzott iparfejlesztést népesedési szempontból nem tartja szerencsésnek, elítéli Colbert erőszakos iparfejlesztési politikáját és Angliát tartja követendő példának, ahol a mezőgazdaság és az ipar arányai szerinte harmonikusabbak, mint Franciaországban.⁶³ Érdekes megemlíteni, hogy az iparfejlesztésben külön kiemelte Süßmilch a találmányok szerepének jelentőségét és helytelenítette azok érvelését, akik ettől egyes meglévő és kialakult foglalkozási ágak tönkretételét féltették. Szerinte egy jól vezetett államban a mezőgazdaság és a gyárak mindig fel tudják venni a találmányok következtében munkanélkülivé vált foglalkozások népességi feleslegét.⁶⁴

Süßmilch egy megjegyzése utal ugyanakkor arra is, hogy bár határozottan kitartott a fiziokratizmuson túlmenő kispolgári elképzelései mellett, aggályai voltak a gyáripari fejlődés feltartóztathatatlanságát illetően is. Mint írja, annak ellenére, hogy a franciaországi újabb tudományos irodalom számos

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. II. köt. 17, 18 és 19. fejj., 70. és köv., 110. és köv., valamint 161. és köv. o. — továbbá D. E. C. Eversley: Social Theories of Fertility and the Malthusian Debate, Oxford, 1959, 23. és köv. o.

⁶¹ Vö. E. Strauss: Sir William Petty, A Portrait of a Genius, London, 1954. 208. o.

⁶² Süßmilch: id. kiad. I. köt. 10. fejj., 395 és köv. o.

⁶³ Uo., II. köt. 16. fejj. 45. és köv. o.

⁶⁴ Uo., I. köt. 571. és köv. o.

érvet szállít a mezőgazdasági termelés elsőbbségére nézve, annak megbecsülése mégis erősen hanyatló tendenciájú az iparéval szemben.⁶⁵

A közgazdasági és népesedési tényezők összefüggésére nézve Süßmilch legnagyobb felismerését a gazdasági alap szerepének világos kidolgozásában kell látnunk.

Ez kifejezésre jut nemcsak a nyomor és szegénység, valamint a rossz lakásviszonyok, az orvosi ápolás, a gyógyszerek hiányában, de az elégtelen művelődésnek a halandósági viszonyokra gyakorolt hátrányos hatásában, és különösen a házasodás gazdasági akadályainak, valamint általában a népességszaporodás ún. »akadályainak« részletes vizsgálatában.⁶⁶ Ez utóbbiakhoz sorolja Süßmilch a járványos betegségeket, különösen a pestist, az éhínséget és a nyomort, valamint a háborút, mely utóbbival kapcsolatban különösen humanisztikusan nyilatkozik meg, az emberiség szegényének tekintve azt. A házasságok legfőbb gazdasági akadályának a drágulást tekinti, de említ olyan szociológiai és jogi akadályokat is, amelyek az erkölcsi viszonyokkal — mint pl. az agglegények problémája —, vagy az elsőszülöttségi joggal függnek össze. A demográfiai tényezők között a nagy korkülönbségekre, illetve az időben kötött házasságok fontosságára mutatott itt még főleg rá.⁶⁷

A rendelkezésre álló élelmiszermennyiség és a lakosság száma közötti harmónia megbomlását Süßmilch általában átmenetinek tekinti és éles kontroverziát folytat Derham-mal, aki a háborúkat, éhínségeket, járványokat olyan szükséges isteni gondviselési eszköznek tekinti, amely ezt a »túlszaporodás« következtében megbomlott harmóniát újra előállítja.⁶⁸ Süßmilch szerint a gondviselésnek nincs szüksége ilyen barbár eszközökre, ezt a célt a házasságok kormegoszlásának felfelé való eltolásával fájdalommentesen is el lehet érni, a döntő eszköznek azonban a gazdaság fejlesztését tartja az állam irányításával, mint az említett akadályok elhárítását.

A népeségfejlődés és a gazdasági fejlődés összefüggésének kérdésében Süßmilch tehát a középút hívének bizonyul,⁶⁹ sem a túl gyors, sem a túl lassú népesedési fejlődést nem tartja helyesnek, mert az a rendelkezésre álló élelmiszerek termelésével és az emberi szorgalommal egyik esetben sem lehetne arányban. Ez a tétéle tehát nem feltétlenül malthusi tétel, miután a föld biblia — szerinti teljes benépesítésének megtörténteig a további számszerű fejlődést megengedi és csak az után kívánja azt feltehetőleg stabilizálni az akkori gazdasági technika által megengedett színvonalon.

A technika fejlődés stagnálása tehát valahol a folyamat végén szerepel csak e gondolatmenetben, közben pedig a dinamikai egyensúly, illetve a népességi-optimum elmélete az, melyet Süßmilch vall.

Hatása azonban mindenképpen döntő volt Malthusra, ahogy ezt nemcsak a tartalmi vonatkozások, de a számos süßmilchi idézet is bizonyítja Malthus műveiben, — akárcsak az angolszász szakirodalomnak az a fokozott figyelmé és megbecsülése Süßmilch iránt, mellyel munkásságát éppen e kapcsolatra való tekintettel mindenkor kezelte.⁷⁰

⁶⁵ Uo., II. köt. 15. feje. 5. o.

⁶⁶ Uo., I. köt. 152. és köv. o.

⁶⁷ Uo., 34. és köv. o.

⁶⁸ Uo. I. köt. 328. és köv. o.

⁶⁹ Uo. I. köt. 1. feje., 49. és köv. o., — és Bonar id. m. 146. o., ahol másként értékeli Süßmilch idevágó álláspontját.

⁷⁰ Willcox—Crum: id. bibliografia, 310. és köv. o., továbbá Bonar: id. m. 145. o., stb.

VII.

A szocialista statisztikai tudomány tantörténeti vonalának képviselői eddig a statisztikai tudomány korai ágainak átfogó értékeléséig jutottak még csak el.⁷¹ Így Süßmilch munkásságával is viszonylag csak keveset foglalkoztak és semmiesetre sem azzal a részletességgel, amelyet a demográfiai tudomány ezen első tudatos képviselője — elsősorban az európai fejlődésben elfoglalt központi helyénél fogva — megérdemel.

Az említett tantörténészek elismerik ugyan a politikai aritmetikai irány haladó jellegét abban a vonatkozásban, hogy annak jelentős szerepe volt a feudalizmus ideológiájának megdöntésében, főleg a kapitalista fejlődés kibontakoztatásában, a társadalmi fejlődés valóságának számszerű módszerrel való megközelítésén, e valóság egyes törvényszerűségeinek felismerésén és a fel-törekvő polgárság szolgálatába való állításán keresztül. Ugyanakkor élesen rámutattak a politikai aritmetikai irány azon osztálykorlátaira is, mellyel a polgári rend kialakulását eszményítve, azt mint legésszerűbb, legharmonikusabb társadalmi rendet vetítette olvasói elé, egy olyan végső egyensúly kialakítására törekedve, mely a kapitalista rend kialakulása esetén a további gazdasági és társadalmi változások bekövetkezését feleslegessé teszi.⁷² A politikai aritmetikával szemben — ez a gondolatmenet — a leíró statisztikai irányt kifejezetten mint a társadalmi haladást gátló irányt fogja fel, mely metafizikus és skolasztikus jellegével, adatainak titkosságával és a feudális-abszolutista állam rendelkezésére bocsátásával a feudális rend konzerválását célozta.

A szocialista szakirodalomban található olyan nézetek, melyek Süßmilch-et a feudalizmus teológiai védelmezőjének és feldicsérőjének tekintik, — annak ellenére —, hogy elismerik, miszerint Süßmilch a népességi törvényszerűségek kutatásával végeredményben a politikai aritmetika törekvéseivel egyenlő értékű munkát végzett. Ugyanez áll a nagy számok törvényszerűségeinek kutatásával kapcsolatos tevékenységére is, melyet az említett szocialista tantörténészek nemcsak pozitíve, de egyben úgy is értékelnek, mint amely szintén a fennálló társadalmi rend, adott esetben a porosz feudális társadalmi rend rendíthetetlenségének szolgálatában állott, és a statisztikai tudományt is az »Isteni rend«-en keresztül a »teológia szolgálólányának« korábbi státusában kívánta megtartani.⁷³ Egyes más idevágó megnyilatkozások viszont Süßmilch-et kifejezetten politikai aritmetikusként értékelik a szocialista oldalról, de olyan politikai aritmetikusként, aki noha ezt a tudományágat az elmara-dottabb németországi viszonylatban képviselte, mégis Quetelet-vel esnék teljesen egyenlő elbírálás alá.⁷⁴

Előbbi fejtegetéseinkből is kitűnően, a magunk részéről Süßmilch tanainak jelentőségét az említett szocialista megnyilatkozásokban foglaltaknál lényegesen többre értékeljük, minden fennálló korlátozottsága ellenére is. Működése eggyel magasabb fokot jelentett a politikai aritmetikai irány által kép-

⁷¹ V. ö. Sz. Osztroumov: A nemzetközi statisztika történetének főbb szakaszai. Statisztikai Szemle, 1950. 11. sz. 230. o., — és L. Kaskareva: A statisztika Marx és Engels műveiben, Stat. Szemle, 1951. 4. sz. 281 és köv. o.

⁷² Uo. 737. o. és Kaskareva: id. m. 282. o.

⁷³ Osztroumov: id. m. 737 és köv. o.

⁷⁴ E. Herrde—O. Kuhn: Grundlagen der Statistik für Wirtschaftler, 2. verbesserte Auflage, Berlin, 1957. 417. o.

viselt fejlődési foknál azáltal, hogy a népelemsztudomány mint önálló államtudomány kifejllesztéséig jutott el, noha ugyanakkor nemcsak módszertani vonatkozásban — azaz a valószínűségi számítás terén —, de társadalomtudományi elméletét illetően is visszakanyarodást jelentett — minden racionalizmusa ellenére a korai angol politikai aritmetika társadalomtudományi elméletétől a közép-európai, közelebről német felemás feudális-racionalista tudomány, annak is elsősorban elmaradottabb teológiai szárnya felé.

Ez a süssmilchi álláspont azonban még mindig közelebb állott társadalomtudományi tartalmát tekintve a népelemsztudomány és a népelemsztatisztika helyes tudományos tartalmához, mint pl. a módszertanilag lényegesen kifejlettebb és már kifejezetten polgári tudományként jelentkező ún. »szociális fizika«
queteleti megfogalmazása, amely minden további nélkül azonosította a természeti és társadalmi törvényszerűségeket, a süssmilchi álláspontnál még sokkal merevebb formában,⁷⁵ s mindezt a XIX. század 30-as és 50-es éveinek közé eső fejlődési szakaszban, — azaz közel 100 évvel későbbi, fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyok között. A felvilágosult porosz fridericiánus abszolútizmus kétségkívül a Voltaire által terjesztett ateizmussal is kacérkodott ugyan, de ugyanakkor kétségtelenül hatalmas támaszra talált Süssmilch művében és annak széleskörű hatásában — annak minden olyan ellentmondásossága ellenére —, amely a felvilágosodott racionalista filozófia maradéktalan érvényesítését nem tette lehetővé. Ilyen ellentmondások azonban a nagy kortársaknál mindenütt tapasztalhatók, Descartes-tól Voltaire-ig, kisebb vagy nagyobb mértékben,⁷⁶ — és ezért úgy gondoljuk, hogy Süssmilch teljesítményében mégsem nyomják el a pozitív vonások többségét a haladás szempontjából.

Különösen nagyra értékelhető Süssmilch szerepe és jelentősége azokban a korlátozottabb kapitalista fejlődés útjára kényszerített közép- és kelet-európai államokban, melyekben a feudalizmus hosszú uralma következtében a kapitalista ideológia terjedése is lényegesen korlátozottabban és csak igen nagy nehézségek között érvényesült. Süssmilch helyesen látta azt, hogy a népelemsztudomány fejlődés szempontjából és egyben a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából is nagyfokú hasonlóság állott fenn pl. a 30 éves háború által elpusztított Németország és a török háborúk által elpusztított Magyarország között,⁷⁷ éppen ezért néhány szóval utalni kívánunk Süssmilch tanainak magyarországi terjedésére s azoknak a magyar statisztikai tudomány kifejlődésében játszott szerepére is.

⁷⁵ Horváth R.: Marx hozzájárulása a statisztikai tudomány alapjainak megteremtéséhez, A Szegedi Állam- és Jogtudományi Kar Évkönyve, Budapest, 1953. szerk. Schultheisz Emil, 54. o. és köv. o.

⁷⁶ V. ö. H. Lefebvre: Descartes, Budapest, 1949. 41. o., 271. o. és kül. 300 és köv. o.

⁷⁷ Süssmilch: id. kiad. I. köt. 34 és köv. o.

VIII.

A korábbiakban már hivatkoztunk Schwartner művének azon megállapítására, hogy Mária Terézia Süssmilch művének terjesztését a Habsburg birodalomban megtiltotta, miután benne elsősorban protestáns teológiai, sőt közelebbről apologetikus munkát látott a katolicizmussal szemben. Ez más szóval azt jelentené, hogy Süssmilch művének hatásáról magyar viszonylatban 1780-ig nem beszélhetünk. Ennek ellenére nem lehet azonban kizártnak tartani azt, hogy Süssmilch műve Hatvani említett 1757-es művére is hatással volt már, Gessner ugyancsak említett korábbi munkáján keresztül, mely utóbbi a főmű első kiadására hivatkozott is.

Hatvani ui. szintén a wolffianus filozófia népességi álláspontját tette magáévá, a népességszám emelését az állam érdekével egyezőnek tekintvén, — ahogy erre egy odavetett megjegyzése utal is.⁷⁸ Fontosabb ennél azonban az, hogy az általa kiragadott nagyjelentőségű kérdés, a csecsemőhalandóság vonatkozásában, messzemenő egyezések állanak fenn Hatvani és Süssmilch munkája között, mind a csecsemőhalandóság összhalandóságban elfoglalt jelentőségére, mind annak okaira, — akár orvosi, akár szociológiai vonatkozású okaira — nézve. Ezek szinte bizonyossá teszik annak a hipotézisnek a helyességét, hogy Hatvani — akár közel egyhónapos németországi időzése alatt egy protestáns lelkésztersa vendégeként, akár még ezt megelőzően, Gessnerrel való személyes találkozása alkalmával — közvetlenül is tanulmányozta Süssmilch munkáját.⁷⁹ Hatvani munkássága mégis eltérő jellegű Süssmilchtől annyiban, hogy legalább ugyanakkora súlyt helyezett nemcsak a tartalmi, de a módszertani vonatkozásokra is. A valószínűségi számítás felhasználására nézve Hatvani tehát messze túlment Süssmilch teljesítményén — ahogy ezt mástutt részletesebben kifejtettük — és ebből a szempontból is a kor színvonalán állott.⁸⁰ Egy további különbség az, hogy Hatvani — mint elsősorban filozófus és orvos természettudós — teljesen mellőzte a teológiai irányvonalat statisztikai jellegű munkásságában, annak ellenére, hogy Derham fiziko-teológiájára, — ha inkább csak formálisan is, de azért hivatkozott.⁸¹ A népességtudomány önálló művelésére tett minden kísérlete ellenére azonban Hatvani nem jutott el olyan szintézis létrehozásáig, mint amelyet Süssmilch műve képvisel, — ehelyett megelégedett a magyar statisztika történetében legkorábbi és egyedülálló nagyszabású kísérlete végrehajtásával, melyet még az utána következő generációk sem tudtak hosszú ideig túlszárnyalni. A teljes népességtudományi világkép kialakításának elmaradásában Hatvaninál szerepet játszott az is, hogy a politico-kamerális tudományoknak késői magyarországi meghonosodása következtében Hatvani működése nélkülözötte éppen azt a közgazdaságtudományi és szociológiai jellegű vonalat, amely Süssmilch rendszerét olyan közel hozta kora népességi és társadalmi valóságához.

Süssmilch munkájának kiaknázását a magyar statisztikai tudomány Hatvani folytatás nélkül maradt kezdeményezése után, tulajdonképpen csak a

⁷⁸ Hatvani: id. m. 288. o.

⁷⁹ Biographia Stephani Hatvani ab ibsomet consignata, Lósy-Schmidt Lajos: Hatvani István élete és művei, 1718–1786. I. rész, Debrecen 1931. 186 és köv. o.

⁸⁰ Horváth R.: Egy ismeretlen magyar politikai aritmetikus: Hatvani István professzor (1718–1786), Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Politico—Juridica, Tom. IV., Fasc. 3. Szeged, 1958.

⁸¹ Hatvani: Introductio ad Principia, stb. id. kiad. 296. o.

fejlettebb leíró statisztikai irány magyarországi elterjedésével, tehát csak a XVIII. század 90-es éveiben kezdte meg. Ezt megelőzően csak Bencsik József anonym munkája, — mely tulajdonképpen a szerző 1792-es bécsi egyetemi doktori értekezése a magyar iparfejlődés kérdéseiről, — foglalkozott a népesedéstudomány kérdéseivel, vegyesen merkantilista, fiziokrata, sőt részben angol klasszikus közgazdaságtani alapokon. Ez a mű azonban sehol sem hivatkozott Süßmilch nézeteire, ami nemcsak a bécsi egyetemen uralkodó felfogással, hanem a szerző katolikus klerikusi pályaválasztásával is nyilvánvalóan a legszorosabban összefüggött.⁸² Az első futólagos hivatkozások Süßmilch munkájára csak Németh László 1795-ben megjelent leíró statisztikai jellegű munkájában, »Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírásában« található, mely elsősorban Schläzernek, a göttingai fejlettebb leíró statisztikai iskola legfőbb képviselőjének hatását tükrözi. Ennek a tanrendszernek megfelelően Németh a népszámlálás hiányában alkalmazható politikai aritmetikai számításokkal kapcsolatosan említi Süßmilchet, anélkül, hogy tanításait jobban kiaknázná.⁸³ Szendrey Weress Dávid hasonló színvonalú kis statisztikai kompendiuma, e másik korai, 1797-ben megjelent statisztikai mű, főúri családok gyermekei részére íródott s a statisztika jelesebb képviselői között szintén említi névszerint Süßmilchet⁸⁴, nemcsak a népmozgalom, de egyéb problémák kapcsán is.

Süßmilch tanainak első komoly értékelése Magyarországon Schwartzner nagy művének I. és II. kiadásában történt, azaz 1798, illetve 1809—1811. körül. A Schwartzner által végrehajtott kísérlet, mely a leíró statisztika fejlettebb ágának és a politikai aritmetikai iránynak egyesítését tűzte ki célul, sokat profitált Süßmilch munkásságából, noha a hivatkozásokban a legnagyobb óvatosságot követte. Ezzel a kérdéssel, Schwartzner és Süßmilch taninak kapcsolatával, részletesen foglalkozott Láng és Márky századeleji munkája⁸⁵ s ezért abba nem is kívánunk részletesebben belebocsátkozni. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy Schwartzner — nézetünk szerint — végső kicsengésében népesedési politikusként értékelte Süßmilchet, akinek munkássága Malthuséval említhető egy lapon, noha a két szerző által vallott nézetek konzekvenciái szerinte messzemenően eltérő eredményekre vezetnek.⁸⁶ Schwartzner, művéből kitűnően, inkább a politikai aritmetika orvosi statisztikai vonalához állott közelebb, de hogy mennyiben Hatvani hatása alatt, ez ma már nem dönthető el. Schwartzner, a magyar politikai aritmetikusok között egy teljes, országos népmozgalmi adatgyűjtést megvalósító »magyar Wargentin« eljövételének jó-

⁸² Anonym: *Dissertatio Statistica de Industria Nationali Hungarorum*. Viennae, 1792., — A szerzőség kérdését Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*, I. köt., Budapest, 1891, 810. o. eldöntötte már.

⁸³ Németh: *Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása*, I. rész, Sopron, 1795. 12. és 169. o.

⁸⁴ Szendrey Weress D.: *A statisztika tárgyainak és tanítási módjainak megismertetésére vezető útmutatás*, Bécs, 1797. 55. és köv. o., továbbá 58., 95. és 99. o.

⁸⁵ M. Schwartzner: *Statistik des Königreich Ungarn*, Ofen, 1798, II. bőv. kiad. uo., I—II. köt., 1809—11, valamint — Láng L.: *A statisztika története, bevezetésül Magyarország statisztikájához*, Bp. 1913., valamint Márky H.: *Schwartzner Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. sz. fordulóján*, Budapest, 1905.

⁸⁶ Schwartzner: *id. II. kiad. I. köt. 104 és köv. o.*

solt nagy jövőt,⁸⁷ és az »Isteni rend« gondolkörét mint az angol klasszikus iskolához közelálló statisztikus⁸⁸ nyilvánvalóan már elavultnak is tartotta.

Időrendben Schwartner II. kiadásának megjelenése után, 1812-ben jelent meg egy másik magyar Schlözer-tanítvány, Fejes János evangélikus szuperintendens latinnyelvű munkája, mely »A népeességről általában s különösen Magyarországon« címmel mintegy 100 oldalas terjedelemben a süssmilchi tanrendszer első kitűnő magyarországi összefoglalásának tekinthető tulajdonképpen.⁸⁹ Fejes műve annyiban is figyelemreméltó, hogy a népeességi elméleteket is megkísérli összefoglalni és Süssmilch munkásságát ebből a szempontból is a politikai aritmetika fejlődésébe szervesen beleágyazva tárgyalja.⁹⁰ A mű kis terjedelme ellenére ezek a fejtegetések igen jó képet adnak Süssmilch munkásságának érdeméről, és kísérletet tesznek arra is, hogy az önálló népeességtudományi vonalat a süssmilchi értelemben magyar viszonylatban is kidomborítsák. Erre vall az is, hogy az említett összefoglaláshoz kapcsolódva Fejes részletesen ismertette egy korábbi, 1804-ből datálódó memorandumának főbb megállapításait is, melyben az egész országra kiterjedő általános anyakönyvvezetés, illetve az ehhez kapcsolódó teljes népmozgalmi felvétel statisztikai problémáival foglalkozik,⁹¹ további hogy művét a népeesség megtartására vonatkozó süssmilchi fejtegetésekkel zárta le, — Schlözer és az újabb idevágó irodalom felfogásán alapuló kiegészítésekkel. Érdekes a mű függeléke is, Kishont vármegye több mint 16 000 lélekre kiterjedő lakosságának teljes politikai aritmetikai feldolgozása,⁹² mely mintegy magyarországi illusztrálása a kifejtett nézeteknek.

Fejes politikai aritmetikai fejtegetései magyar viszonylatban is szépen mutatják be a politikai aritmetikának népeességi elméletté való szerves kibővülését a statisztikai adatanyag alapján, szemben azzal a közgazdasági elméleti vonallal, melyet inkább Bencsik munkássága képvisel. Fejes munkásságának részletesebb méltatása a magyar statisztikai irodalomnak is egyik komoly adóssága még éppen ezért.

Egy viszonylag csekély, ebben a vonatkozásban azonban feltétlenül érdekes Süssmilch-hatás Sárvári Pál debreceni kollégiumi professzornak általam nemrégiben felfalált s a hosszú élet titkát kutató statisztikai táblázata, amelyet az 1800—1827. évekre vonatkozóan a debreceni lakosság köréből gyűjtött és melyet a süssmilchi főmű II. kiadásának a kollégiumi könyvtárban található hátsó borítólapjára jegyzett fel.⁹³

Ha Hatvani munkásságát a magyar politikai aritmetika első kibontakozásának tekintjük, a Németh és Fejes munkássága közé eső időszakot pedig a második korszaknak, úgy a szentszövetségi elnyomás alatti első fellélegzés után, a múlt század 30-as éveitől kialakuló további szakaszt bizváást egy harmadik ilyen korszakként foghatjuk fel, annak megfelelően, ahogy ezt máshelyütt

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Horváth R.: Magyarországi népeesség számának alakulása és a magyar népeességstatisztikai tudomány, Történeti Stat. Közl. 1959. I—II. sz. 121. o.

⁸⁹ Johannes Fejes: De Populatione in genere et in Hungaria in specie, Pestini, 1812.

⁹⁰ Uo., 35. és köv. o.

⁹¹ Uo., 38. és köv. o.

⁹² Uo., 136. és köv. o.

⁹³ Süssmilch: id. kiad. a Debreceni Kollégiumi Könyvtárban F. 789/b. sz. alatti példány hátsó borítólapján.

már kifejtettük.⁹⁴ Fejes annyiban összekötő kapocs a három korszakon belül, hogy a halandósági táblák Hatvaninál mutatkozó részproblematikáját ha nem is építi tovább, de legalább a probléma fontosságát jelzi és átvezet annak megvalósulásához a harmadik korszakban Fáy András munkásságán keresztül. Ez a problematika a harmadik korszakban azonban már korábban is feltűnik a Magyar Tudományos Akadémia egyik statisztikus-akadémikusánál, Nyíri István munkásságában is. Nyíri, ha helytelen elméleti megközelítés alapján is, de egyben az empirikus halandósági táblákra támaszkodva vélte megközelíthetőnek a halandóság törvényszerűségeit magyarországi viszonylatban és ezzel közvetlenül is előkészítette Fáy és Fényes empirikus halandósági tábláit és Weninger Vince elméletileg is helyes számítási módszereit.⁹⁵

Fáy a Süssmilch által is becsben tartott tontinák és életjáradékok problematikáját az ekkor már kifejlettebb életbiztosítási ágazat, a magyarországi életbiztosítási intézetek meghonosításának formájában vetette fel. Így tette közzé az 1837—46. közötti évtizedre vonatkozó, mintegy 242 000 halálozási esetet feldolgozó halandósági tábláját 1854-ben.⁹⁶ Fáy munkásságára, akárcsak Fejesére, egyaránt Thirring Gusztáv hívta fel a magyar statisztikai tudomány figyelmét és azzal egyik hivatkozott dolgozatunkban mi is foglalkoztunk.⁹⁷ Ezért itt most csupán annak megállapításaira szorítkozunk, hogy az általa készített halandósági tábla híven követi a Süssmilch-féle halandósági tábla módszerét, vagyis a falusi és városi lakosság halálozásának átlagaként kívánta eredményét kialakítani. A párhuzamosság még inkább folytatódott azáltal, hogy Fáy a Süssmilch-féle tábla kormegoszlását is alapul vette. Fáy táblája így nemcsak azokban a hibákban osztozott, amelyeket a szakirodalomban különösen Knapp dolgozott ki élesen a stationär népességi fejlődés feltételein alakuló Süssmilch-féle halandósági táblával kapcsolatban,⁹⁸ hanem számszerű eredményében is ahhoz nagyon közelesővé vált. Éppen ebben különbözik Fényes Elek ismeretlen módszerű, de az akkori magyar viszonyokat realisabban tükröző halandósági táblájától.⁹⁹ Erre mutat Fényes táblájának és Konek Hermann-módszerű tudományos halandósági tábláinak egyezése — ahogy erre legutóbb már ugyancsak rámutattunk.¹⁰⁰

A késői politikai aritmetikának e két nagy képviselőjével, Fáy-jal és Fejessel tulajdonképpen le is zárul a távolabbi süssmilchi hatások korszaka és a süssmilchi hagyaték további tágulása a magyar szakirodalomban már végérvényesen az újabkori tantörténet területére tartozik.

⁹⁴ Horváth R.: A politikai aritmetika magyarországi problémái. Stat. Szemle, 1959. 6. sz., 615 és köv. o.

⁹⁵ Uo. 616. és köv. o.

⁹⁶ Fáy András: Adatok Magyarország bővebb ismertetésére, Pest, 1854.

⁹⁷ Vö. Thirring G.: Akadémiánk és a hazai statisztika, Budapest, 1927. 4. o., továbbá a szerző (94) alatt idézett dolgozata, id. helyen.

⁹⁸ G. F. Knapp: Theorie des Bevölkerungs-Wechsels, Braunschweig, 1874. 75. és köv. o.

⁹⁹ Fényes Elek: Szózat a Magyar Biztosító Társaság érdekében. Pest, 1859, 3. o.-on említi e tábláját, melyet Weninger V.: Politikai számtan, 2. kiad. Pest, 1869, 425. és köv. o.-on reprodukált.

¹⁰⁰ A szerző (94) alatt idézett dolgozata, 617. és köv. o.

IX.

Hogy Süssmilch a tantörténet számára még mindig nem tekinthető lezárt kérdésnek, arra nemcsak a hivatkozott szakirodalmi termékek, de a nyugati szakirodalom legújabb megnyilatkozásai is, elsősorban Bonar-ré és Schumpeteré,¹⁰¹ a magyar szakirodalomból pedig éppen jelen tanulmányunk tanúskodhatik.

Ha a Süssmilch és Malthus közötti viszonylatban érvényesülő hatások meglehetősen tág teret is kaptak az eddigi szakirodalomban, még mindig hiányzik egy olyan Süssmilch-monográfia, amely a süssmilchi életmű jelentőségével arányban állana és elhelyezné azt a XVIII. század közepének ideológiai és tudományos fejlődésében, s hiányzik különösen a statisztikai tudomány szempontjából olyan lényeges párhuzamok kidolgozása, mint amelyek Süssmilch és Quetelet, valamint az első modern értelemben vett népességtudományi munka, Achille Guillard 1855-ös »Emberföldrajz, illetve összehasonlító demográfia« c. munkája között megvonandó lenne az önálló népességtudomány kialakulásának igényesebb tantörténeti felvázolása érdekében.¹⁰² Legalább hasonló haszonnal kecsegtet azonban Süssmilch és a XIX. század második felének német népességtudománya és gazdaságtudománya közötti viszony kutatása és hatásának vizsgálata, elsősorban Wappäus és Roscher művein keresztül.¹⁰³

E vázolt feladatok nyilvánvalóan túlmennek egy ország tantörténeti tudományának kutatási lehetőségein és új együttműködési lehetőségekre hívják fel a statisztikai tudomány munkásainak a figyelmét. Így valósulhatna meg az a tudományos szintézis egy magasabb fokon, amelyet Süssmilch előttünk 200 évvel hajtott végre.¹⁰⁴

¹⁰¹ Bonar: id. m., id. helyen, továbbá J. A. Schumpeter: *History of Economic Analysis*, New York, 3d printing, 1959. 212. és 255. o.

¹⁰² A. Guillard: *Géographie Humaine ou Démographie Comparée*, Paris, 1855.

¹⁰³ J. E. Wappäus: *Allgemeine Bevölkerungstatistik*, 1—2. köt. Leipzig, 1859—61., — és W. Roscher: *Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland*, München u. Oldenburg, 1874.

¹⁰⁴ P. M. Hauser—O. D. Duncan: *The Study of Population, An Inventory and Appraisal*, Chicago, 1959. c. műve tárgy szerint, nem pedig tantörténeti síkon adja meg ezt a szintézist a népességtudomány újabb fejlődésére vonatkozólag, noha ez utóbbira is találhatók benne példák a demográfia egyes területein.

Д-р РОБЕРТ ХОРВАТ
профессор университета

К 200- ЛЕТОЛЕТИЮ ИЗДАНИЯ ПЕРВОГО САМОСТОЯТЕЛЬНОГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПО ДЕМОГРАФИИ — КНИГИ ЗЮСМИЛЬХА
«БОЖЕСТВЕННЫЙ ПОРЯДОК»

(Резюме)

Автор исходит из того, что издание в 1741 и в 1761 году (I и II издания) труда Е. П. Зюсмилля «Божественный порядок» является огромным межевым камнем в истории формирования статистики как науки. Это произведение впервые в самостоятельной форме систематизировало и объединило опыт первых ста лет из всего трехсотлетнего периода существования современной статистической науки. Созревшим, полностью оформившимся произведением, собственно говоря, необходимо считать II издание, по сравнению с которым роль первого издания в смысле исторического развития полностью еще не выяснена. Это затрудняется главным образом ее уникальностью, поэтому автор считает необходимым ее перепечатку.

Статья знакомит с обстоятельствами создания этого выдающегося произведения, с различными его изданиями и развитием работ и взглядов Зюсмилля по сравнению с этими изданиями. Он считает важнейшим произведением Зюсмилля как «*homo unius libri*» II издание и анализирует его с научно-исторических точек зрения. Анализ — содержание, метод и научная теория самостоятельной статистики населения — происходит на основе научно-теоретических критериев.

С точки зрения формирования предмета самостоятельной демографии автор прежде всего исследует отношение главного произведения к политическим арифметикам того времени. Зюсмилль воспринимал это в первую очередь как экономику в тех частях своей книги, которая посвящена истории наук, и весь свой демографический материал поместил в созданные им рамки самостоятельной демографии. Крупнейшей научной заслугой Зюсмилля является разработка статистики движения населения в качестве самостоятельной политической науки.

Вопрос научных методов демографии автор в первую очередь рассматривает с той точки зрения, как проявляются у Зюсмилля, технические элементы статистики и более требовательные математические черты. Зюсмилль правда, придавал большое значение с точки зрения, развития — частично с помощью Эйлера — математическим формулировкам, но он воспринимал их слишком механически, хотя в ходе изложения обращал большое внимание также и на социологические факторы. По определению автора, однако, комментарии Зюсмилля не приблизились к уровню развития теории вероятностей того времени и он не использовал даже те возможности, которые были предоставлены использованным s'Gravesande философским введением 1736 года. Таким образом для главного произведения Зюсмилля характерны скорее эмпирическая индукция, чем метод, основывающийся на расчете вероятности.

«Божественный порядок» с научно-теоретической точки зрения появляется в качестве позднего представителя физико-теологического направления, инициатором которого был Держам. По своему содержанию, однако, он намного дальше ушел от того, чтобы лишь теологически использовать завоевания статистики населения и демографии. Зюсмилль принимает под понятием «Божественный порядок» естественный порядок, соот-

ветствующий мышлению просвещения, вернее, соответствующий ему государственный строй. В интересах этого он формирует демографию как науку просвещенного абсолютизма. Это соответствует позиции Зюсмилха в качестве прусского академика и его связям с прусским просвещенным абсолютизмом типа Фридриха II, вернее, посту Зюсмилха в качестве протестантского священника и его трактатам. Пренебрежение наследством типа Петти привело у Зюсмилха к тому, что в научно-теоретическом отношении он не использовал возможности своего века.

Статья в дальнейшем занимается экономическими концепциями Зюсмилха, указывая на то, что Зюсмилх, признав опасность капиталистического развития, разработал мелкобуржуазную концепцию третьего пути развития капитализма и считал, что его должно стать целью экономической политики и демографии.

Статья заканчивается исследованием оценки, данной до сих пор творчеству Зюсмилха литературой, занимающейся историей социалистической статистики, и в конечном счете расценивает деятельность Зюсмилха в некоторой степени более прогрессивно чям они. Статья заканчивается изложением, освещающим распространение в Венгрии учения Зюсмилха.

DR. ROBERT HORVÁTH

Professeur d'Université

AU 200e ANNIVERSAIRE DU PREMIER OUVRAGE DÉMOGRAPHIQUE
AUTONOME: «L'ORDRE DIVIN» PAR SÜSSMILCH

(Résumé)

Le point de départ de l'auteur est le suivant: l'édition de «L'Ordre Divin» — ouvrage de J. P. Süßmilch, paru en 1741 et en 1761—62 (première et deuxième éditions) —, constitue une date importante dans l'histoire du développement de la science statistique. Cet ouvrage sur le domaine de la démographie scientifique peut-être considéré comme une synthèse systématique et autonome des expériences de la première centaine de ces trois siècles que compte la science statistique moderne pour son passé. C'est la deuxième édition de l'ouvrage qui représente un système complètement évolué, tandis que le rôle de la première était plutôt préparatif et historique. Cette question reste encore à éclairer dans la littérature scientifique, n'ayant pas été résolue à cause de la rareté de la première édition. C'est pourquoi l'auteur croit nécessaire la réédition de celle-ci.

L'essai présent fait connaître les circonstances de la naissance de cette grande oeuvre, il relate les éditions différentes et le développement de la pensée de Süßmilch. Selon son avis, le chef-d'oeuvre achevé de Süßmilch — cet «homme d'un seul livre» — reste la seconde édition, traitée et analysée par l'auteur conformément des critères philosophiques de l'histoire de la science: à savoir en cherchant de délimiter l'objet, la méthode et la théorie scientifique proprement-dite de la démographie comme discipline autonome.

Au point de vue du développement de la discipline démographique autonome et de son objectif — comme critère No. 1° —, l'auteur analyse au premier le rapport du chef-d'oeuvre de Süßmilch avec le courant d'arithmétique politique comme le courant statistique les plus évolué de l'époque. Ce rapport est traité par Süßmilch lui-même dans la partie historique de son oeuvre en classant l'arithmétique politique comme une branche de la science économique, tandis que le matériel démographique de celle-ci fut utilisé entièrement dans les cadres d'une démographie autonome, élaborée par lui. Le plus grand mérite de Süßmilch reste ainsi décemment l'élaboration de la démographie comme discipline politique autonome.

L'analyse des méthodes scientifiques de la démographie chez Süßmilch — comme critère No. 2° — est effectuée par l'auteur surtout au point de vue de la présence des éléments de technique mathématique de la méthode statistique et les notions les plus fondamentaux de celles-ci. Il est indéniable que Süßmilch estimait beaucoup les formules mathématiques, surtout quant au développement futur de la population, ces formules étaient chez lui cependant un peu mécaniques, même en ne

perdant pas de vue des facteurs sociologiques. L'auteur estime que les analyses mathématiques de Süßmilch restaient sous le niveau adéquat des calculs des probabilités de l'époque. Les passages de son livre ne font même l'usage des possibilités offertes par l'introduction à la philosophie de s'Gravesande, ouvrage paru en 1736, dont les pages choisies furent employées par Süßmilch. L'oeuvre de Süßmilch est donc caractérisé bien plus par l'idée des grands nombres dans son contexte philosophique empirique que par l'exploit méthodique mathématique du calcul des probabilités, — c'est le résultat fourni par le deuxième critère.

Au pont de vue du troisième critère, «L'Ordre Divin» paraît en sa forme comme le représentant tardif du courant sémi-scientifique dit physico-théologique, marqué par le nom du chanoine anglais Derham. Mais le contenu de son oeuvre dépasse de loin ce courant, comme il ne se borne pas du tout à un emploi purement théologique des résultats de la discipline démographique. Süßmilch fait entrer l'ordre naturel et l'ordre politique conformément à la philosophie éclairée de son siècle. C'est justement à cause de ça qu'il s'efforce à transformer le discipline démographique en un science d'état à l'usage de l'absolutisme éclairé. Cette attitude correspond à sa qualité de membre de l'Académie des Sciences de Prussie et à ses rapports personnels avec Frédéric II, et en même temps à sa qualité de pasteur protestant, intéressé dans le maintien de la monarchie prussienne. La négligence des traditions d'une science sociale naissante chez Petty a conduit Süßmilch à manquer finalement les possibilités données de son époque pour se débarrasser de la théologie.

L'essai présent s'occupe par la suite de la critique des conceptions économiques de Süßmilch. Il attire l'attention au fait que Süßmilch, tout en reconnaissant les conséquences sociales défavorables du capitalisme, a élaboré une conception du développement économique à l'aide d'une troisième voie — analogue à la conception postérieure petite bourgeoise, qu'il considérait souhaitable non seulement au point de vue économique et politique, mais aussi au point de vue démographique.

L'ouvrage passe en revue, pour terminer, les critiques des représentants socialistes de la statistique et de l'histoire des doctrines démographiques concernant la pensée de Süßmilch, — et il conclut par donner une exposition de l'expansion et de l'adaptation de la pensée de Süßmilch en Hongrie.

B 59880